

MUHADŽIROWIE. UWAGI NA TEMAT EMIGRACJI MUZUŁMANÓW Z ZIEM BUŁGARSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

KRZYSZTOF POPEK

ABSTRACT: *Muhajirs. Remarks on Muslims' Emigration from the Bulgarian Lands in the Turn of 19th and 20th Century*

During the Russo-Turkish War (1877–1878) and the first months after that conflict about 500 thousands Muslims emigrated from Bulgarian lands, 250 thousands died because of hostilities, hunger, diseases and cold. The pre-war number of Muslim population of Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia decreased by about 50%. After the peace, the emigration of Muslims was still progressing – it is estimated that in 1878–1912 350 thousands Muslims left Bulgarian lands. The paper concentrated on the main causes and effects of that phenomenon: a lack of career possibilities for the Muslim elites, the fear of retaliation for taking part in pogroms during the April Uprising, the so-called Agrarian Revolution, the defeat of rebellions against the new authorities, army recruitment and an inability to adapt to transformations of the Bulgarian society. There are also presented the attitude of Bulgarian authorities to these phenomenon, which had the pivotal meaning for the demographic structure of Bulgarian state: the percent of Muslims declined from 23,5% in 1879\1881 (for Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia) to 15% in 1905.

Autor: Krzysztof Popok, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny, Instytut Historii, Zakład Historii Powszechnej Nowoczesnej, ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków, Polska-Poland, popok.kj@gmail.com

Słowa kluczowe: historia Bułgarii, przełom XIX i XX wieku, emigracja, mniejszość muzułmańska w Bułgarii, islam na Bałkanach, wojna rosyjsko-turecka (1877–1878)

Keywords: History of Bulgaria, Turn of 19th and 20th Century, Emigration, Muslim Minority in Bulgaria, Balkan Islam, Russo-Turkish War (1877–1878)

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXIII, Poznań 2016, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, pp. 47–69, ISBN 978-83-65663-26-9, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

doi.org/10.14746/bp.2016.23.4

1. UWAGI WSTĘPNE

W latach 1821–1922 około 5 mln muzułmanów wyemigrowało z obszaru Bałkanów oraz basenu Morza Czarnego, z czego z Turcji Europejskiej w okresie 1878–1913 – między 1,7 a 2 mln¹. Jeden z największych exodusów tej ludności został spowo-

¹ Дж. Маккарти, *Смърт и изгнание: Етническото прочистване на османските мюсюлмани (1821–1922)*, прев. К. Панайотова, УИ „Св. Климент Охридски”, София 2010, s. 12; M. Mazower, *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day*, Phoenix 2002, s. 12–13.

dowany powstaniem nowożytnego państwa bułgarskiego w 1878 roku. Szacunkowe dane wskazują, że przed wojną rosyjsko-turecką (1877–1878) na ziemiach bułgarskich żyło około milion muzułmanów². Z chwilą powstania Księstwa Bułgarii w granicach tego państwa znalazło się 527 tys. muzułmanów, co stanowiło 26% ludności państwa, a w Rumelii Wschodniej – 200 tys. (21% mieszkańców autonomii). Po ich zjednoczeniu, w roku 1887 na tym obszarze żyło 676 tys. muzułmanów (21% ludności). W przeciągu pierwszego powojennego dziesięciolecia odsetek wyznawców islamu na ziemiach bułgarskich systematycznie spadał, głównie w wyniku emigracji, co doprowadziło do znaczącego zmniejszania się ich udziału procentowego w stosunku do ogółu ludności kraju: w 1892 roku wynosił on 19% (643 tys.), w 1900 roku 17% (643 tys.), w 1905 roku 15% (603 tys.), a w 1910 14% (602 tys.)³.

Muzułmanie nie stanowili na ziemiach bułgarskich⁴ jednolitej grupy etnicznie – wśród nich dominowali Turcy (ok. 85%), ale należy także wyróżnić Pomaków (bułgarskojęzycznych wyznawców islamu), Romów (z których część była prawosławna), Tatarów, Albańczyków, przed wojną także Czerkiesów. Wyznawcy islamu byli skoncentrowani w dwóch rejonach Bułgarii: w północno-wschodniej części kraju oraz na południowych obrzeżach, w Rodopach, choć mniejsze społeczności muzułmańskie żyły w praktycznie każdej jednostce administracyjnej tego państwa bałkańskiego. Warto zaznaczyć, że w omawianym okresie ludność ta określała się w pierwszej kolejności przez pryzmat religii (*umma*) i przynależności do wspólnoty lokalnej, a nie ze względu na język, pochodzenie czy tym bardziej współcześnie rozumianą tożsamość narodową, która na przełomie XIX i XX wieku nie wykształciła się jeszcze powszechnie wśród mieszkańców Półwyspu Bałkańskiego⁵. W źródłach termin „muzułmanin” jest traktowany często zamiennie z określeniem „Turek”.

² В. Стоянов, *Турското население в България между полюсите на етническата политика*, София 1997, s. 3–4; B. Şimşir, *The Turks of Bulgaria (1878–1985)*, London 1988, s. 24–25.

³ *История на българите 1878–1944 в документи*, t. 1: 1878–1912, cz. 1: *Възстановяване и развитие на българската държава*, red. В. Георгиев, С. Трифонов, София 1996, s. 135; *Статистически годишник на Българското Царство*, год. 1: 1909, София 1910, s. 38; *Статистически годишник на Българското Царство*, год. 3: 1911, София 1914, s. 46–47; J. McCarthy, *Muslim in Ottoman Europe: Population from 1880 to 1912*, „Nationalities Papers”, 2000, t. 28, nr 1, s. 39.

⁴ Pod zawartym w tytule terminem „ziemie bułgarskie” rozumiem terytorium bułgarskich państw, do których w omawianym okresie należały Księstwo Bułgarii i Rumelia Wschodnia (powstały na mocy traktatu berlińskiego, w latach 1885–1908 faktycznie znajdujące się w unii realnej), a po 1908 Carstwa Bułgarii (zwanego w literaturze także Królestwem Bułgarii; oboczność nazw wynikała z faktu, że Ferdynand I w stosunkach z zagranicą używał tytułu ‘roi’, czyli król, w stosunkach wewnętrznych zaś ‘цар’, które można tłumaczyć jako ‘król’ lub ‘car’). W kontekście wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878 rozważania dotyczą bułgarskiego teatru tego konfliktu zbrojnego.

⁵ M. Mazower, *op. cit.*, s. 56–57; W. Höpken, *From Religious Identity to Ethnic Mobilisation: the Turks of Bulgaria before, under and since Communism*, [w:] *Muslim Identity and the Balkan States*, ed. H. Poulton, S. Taji-Farouki, London 1997, s. 56–57; F. Bieber, *Muslim Identity in the Balkans before the Establishment of Nation States*, „Nationalities Papers”, 2000, t. 28, nr 1, s. 13–28; F. A. Ergül, *The Ottoman Identity: Turkish, Muslim or Rum?*, „Middle Eastern Studies”, 2012 t. 48, nr 4, s. 629–645.

3. LATA 1877–1878 – „WOJNA WYZWOLEŃCZA” CZY „WOJNA WYSIEDLEŃCZA”?

Wojna rosyjsko-turecka (1877–1878) tradycyjnie określana jest przez Bułgarów jako „wojna wyzwolenicza” (*освободителна война*). Konflikt ten doprowadził do wyzwolenia spod „jarzma tureckiego” i uzyskania upragnionej wolności oraz zapoczątkował kształtowanie się nowożytnej państwowości bułgarskiej⁶. Perspektywa muzułmańska prezentuje zupełnie inny obraz tych wydarzeń. Wojna lat 1877–1878 została zapamiętana przez pryzmat doświadczeń uchodźców (*muhadżirów*⁷) i cierpienia islamskiej ludności cywilnej, związanego z emigracją oraz wypędzeniami.

Zachodnioeuropejscy dyplomaci już w czasie konfliktu twierdzili, że głównym celem wojennym Rosjan było masowe wysiedlenie oraz eksterminacja muzułmanów na ziemiach bułgarskich, co miało być podstawą do późniejszych przeobrażeń granic politycznych Bałkanów według klucza etnicznego, w oparciu o dominację słowiańskiej ludności prawosławnej⁸. Stanowisko to znajduje odbicie w części historiografii zachodniej oraz tureckiej⁹. Nie ulega wątpliwości, że cywile muzułmańscy stali się ofiarą licznych aktów przemocy ze strony żołnierzy rosyjskich, towarzyszących im bułgarskich oddziałów pospolitego ruszenia (*опълчение*) oraz chrześcijańskich sąsiadów. Nie można jednak za zachodnimi dyplomatami uznać tych działań za celową, zorganizowaną i odgórnie koordynowaną akcję, mającą na celu oczyszczenie ziem bułgarskich z wyznawców islamu. Po pierwsze należy pamiętać, że wśród brytyjskich polityków w czasie wojny panowały nastroje protureckie i antyrosyjskie, związane z rywalizacją dyplomatyczną oraz dążeniem do osłabienia pozycji Rosji na Bałkanach. Tego typu oskarżenia wpisywały się więc w propagandę uprawianą przez Londyn¹⁰. Po drugie, w korespondencji prowadzonej w czasie wojny między rządem

⁶ Zob. K. Косев, С. Дойнов, *От Шипка и Плевен до Сан Стефано и Берлин*, Акад. изд. проф. Марин Дринов, София 2007; *Leksykon tradycji bułgarskiej*, red. G. Szwat-Gyłybowa, Warszawa 2011, s. 340–345.

⁷ *Muhadżir* – termin oznaczający muzułmańskiego uchodźcę lub emigranta, słowo pochodzi od tureckiego *muhaçir*, czyli zwolenników Mahometa, którzy przystąpili do Proroka w Mekce i wyruszyli z nim do Medyny. M. Pandevska, *Migration of the Muhajirs in Macedonia during the Great Eastern Crisis (1875–1881)*, „Balkanica Posnaniensia. Acta et studia”, 2001 t. 21/22, s. 104.

⁸ *Mr. Layard to Earl of Derby, Therapia 1.08.1877*, [w:] *Ethnic Minorities in the Balkan States 1860–1971*, vol. 1: 1860–1885, ed. B. Destani, Cambridge 2003, s. 291.

⁹ Дж. Маккарти, *op. cit.*, s. 83–84; Ö. Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878–1908)*, The ISIS Press, Ankara 1998, s. 125; D. Rodogno, *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, Princeton 2012, s. 167; P. Üre, *Immediate Effects of the 1877–1878 Russo-Ottoman War on the Muslims of Bulgaria*, „History Studies”, 2013, t. 13, s. 158–159.

¹⁰ M. Todorova, *Balkany wyobrażone*, tłum. P. Szymor, M. Budzińska, Wołowiec 2008, s. 221–223; S. R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993, s. 234; Trzeba jednak pamiętać, że o ile rząd Benjamin Disraeliego prowadził wyraźnie proturecką politykę, to znajdujący się w opozycji wigowie z Williamem Gladstonem na czele i społeczeństwo angielskie często wyrażali swoje poparcie dla Bułgarów. Objawiło się to przede wszystkim w protestach przeciwko tureckim zbrodniom na chrześcijanach w czasie tłumienia powstania kwietniowego w 1876 roku. Brytyjczycy masowo wysyłali petycje do rządu w Londynie, wzywając do zmiany polityki wschodniej. Najślynniejszym z antyturec-

w Petersburgu a głównodowodzącymi armią rosyjską na Bałkanach nie ma informacji o dążeniach do celowego wysiedlenia ludności muzułmańskiej. Z racji wewnętrznego charakteru tej korespondencji można sądzić, że pokazuje ona faktyczne cele rosyjskich wojskowych, nie służyła propagandzie w przeciwieństwie do publikowanych często na łamach prasy depesz brytyjskich, w których informowano o ludobójczych planach Rosjan. W rosyjskich raportach wysyłanych z Bułgarii niejednokrotnie podkreślano potrzebę ochrony praw muzułmańskiej ludności cywilnej¹¹. Po trzecie, podejmowanie zorganizowanych i celowych działań wymierzonych w ludność cywilną byłoby lekkomyślne z militarnego punktu widzenia – prowadziłyby do niepotrzebnego chaosu i wzmocnienia oporu, a także świadczyłyby o złym wykorzystywaniu sił, potrzebnych w pierwszej kolejności do walki na froncie. Nawet jeżeli takie propozycje pojawiały się wśród słowianofilsko nastawionych osób z otoczenia cara Aleksandra II, to byłyby one trudne do przyjęcia dla obecnej na Bałkanach generalicji, skupionej na osiągnięciu sukcesu militarnego w wojnie z Turcją¹².

Jakkolwiek działania represyjne ze strony Rosjan nie miały zorganizowanego i odgórnie koordynowanego charakteru, nie można twierdzić, że wojska carskie nie stosowały na wielką skalę przemocy wobec cywilów muzułmańskich¹³. Dowódcy rosyjscy zezwalali swoim żołnierzom na tego typu działania, zachęcali także ludność bułgarską do występowania przeciwko swoim sąsiadom. Pogromy na wyznawcach islamu związane były z represjami za opór stawiany w trakcie zajmowania miast, choć często działano bez wyraźnych motywacji, dając upust najniższym instynktom. Odwoływano się do idei rozliczenia za rzezie na chrześcijanach z okresu powstania kwietniowego, mszczono się za krzywdy wyrządzone narodowi bułgarskiemu w okresie „pięćsetletniego jarzma tureckiego”, powtarzano tezy, że „Turcy nie

kich manifestów w tym okresie była broszura autorstwa Gladstone’a *Bulgarian Horrors and Question of the East* (London 1876), która ukazała się w nakładzie 200 tys. egzemplarzy. Zob. А. Пантев, Р. Генев, Уилям Гладстон и българите. Политика на праведна страст, София 2000, *passim*.

¹¹ Из преписката между император Александър II и главнокомандващия ген. Тотлебен (23.01 – 6.03.1878), [w:] *Руско-турската война 1877–1878 г. Дневници, спомени, записки, кореспонденция*, red. И. В. Илана, Л. Я. Сает, Г. Пиндикова, И. Георгиева, София 1998, s. 209 *et passim*; В. Арденски, *Загаснали огнища. Изселническите процеси сред българите мохамедани в периода 1878–1944 г.*, София 2005, s. 15–16.

¹² Sytuację tę można porównać do niechęci bułgarskich kadr oficerskich wobec akcji chrystianizacyjnej Pomaków w Rodopach w okresie wojen bałkańskich (1912–1913), która była prowadzona przez bułgarską Cerkiew prawosławną z poparciem rządu oraz władz lokalnych. Wojskowi byli jedynym środowiskiem, które przeciwdziało akcji, jednak nie w imię tolerancji religijnej, a z pobudek taktycznych. Według bułgarskiej generalicji działania te powodowały jedynie niepotrzebny chaos i napięcie społeczne, które mogły wpływać niekorzystnie na wynik wojny. С. Елджров, *Българската православна църква и българите мюсюлмани 1878–1944 г.*, [w:] *История на мюсюлманската култура по българските земи*, т. 7, red. Р. Градева, София 1997, s. 623–625.

¹³ W literaturze bułgarskiej pojawiają się opinie, że ucieczki muzułmanów przed żołnierzami rosyjskimi były powodowane wyłącznie nieprawdziwymi plotkami o pogromach, rozsiewanymi przez agentów Imperium Osmańskiego. Tymczasem rosyjscy żołnierze nie mieli być winni przemocy na tej ludności, a wręcz być witani jako wyzwoliciele. Trudno uznać taką wizję wojny rosyjsko-tureckiej za wiarygodną. Рог. Д. Илков, *Принос към история на град Стара Загора*, Пловдив 1908, s. 232; В. Арденски, *op. cit.*, s. 13–14.

są ludźmi”¹⁴. Ze szczególnego okrucieństwa w czasie wojny lat 1877–1878 zasłynęły oddziały kozackie¹⁵. Muzułmanie nie byli jednak jedynymi ofiarami pogromów w czasie tego konfliktu – celem Rosjan i Bułgarów stawali się także Żydzi¹⁶, natomiast Turków i Czerkiesów bułgarscy cywile¹⁷.

Z powodu chaosu w trakcie działań wojennych, późniejszych repatriacji muzułmanów na ziemię bułgarskie (z których część następnie ponownie wyjeżdżała) oraz braku wiarygodnych danych statystycznych, określenie skali emigracji muzułmanów w okresie wojny rosyjsko-tureckiej (1877–1878) jest zadaniem niezwykle trudnym. Stąd też wynikają różnice w szacunkach autorów: liczba ta waha się od 100 tys. do nawet 1 mln¹⁸. Za najbardziej precyzyjne należy uznać wyliczenia przeprowadzone przez demografa Justina McCarthy’ego. Badacz szacuje, że w czasie konfliktu około 500 tys. muzułmanów wyjechało z ziem bułgarskich (z czego wielu po wojnie powróciło), a do 250 tys. zmarło w wyniku działań wojennych, głodu, chorób oraz zimna. Łącznie populacja wyznawców islamu zamieszkująca późniejsze Księstwo Bułgarii i Rumelię Wschodnią zmniejszyła się według tych wyliczeń o około 50%¹⁹.

Konflikt lat 1877–1878 miał kluczowe znaczenie dla składu ludnościowego późniejszego Bułgarii – emigracja muzułmanów przybrała największą skalę na obszarach, gdzie koncentrowały się działania wojenne, czyli na zachodnich i centralnych terytoriach wilajetu dunajskiego. Na wschodzie, znajdującym się poza teatrem wojny, przetrwała najliczebniejsza społeczność mahometańska; podobnie w przypadku Rodopów, które stały się schronieniem dla uciekających przed Rosjanami *muhadżirów*²⁰.

¹⁴ L. Karawelow, *List do Bułgarów, Serbów, Rumunów i Greków*, [w:] *Naród i kultura. Antologia esejów i artykułów o narodzie i kulturze bułgarskiej*, wyb. i oprac. W. Gałązka, Kraków 1985, s. 28.

¹⁵ *Ethnic Minorities...*, s. 284–292; Дж. Маккарти, *op. cit.*, s. 88–91; M. Dymarski, *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2010, s. 126.

¹⁶ Zob. B. Rusin, *Ekscesy antyżydowskie na ziemiach bułgarskich Imperium Osmańskiego w czasie wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 2016, t. 51, nr 1, s. 5–21.

¹⁷ Za przykład może tutaj posłużyć los Starej Zagory, która została spalona w lipcu 1878 roku przez oddziały Sulejmana paszy. Osmańscy żołnierze przecięli drogę uciekającej z miasta ludności chrześcijańskiej, część zabijając, a część biorąc do niewoli. Д. Илков, *op. cit.*, s. 229–235; Brytyjczycy alarmowali także o terroryzowaniu chrześcijan przez Czerkiesów w Dobrudży. *Ethnic Minorities...*, s. 277–282, 292.

¹⁸ Ö. Turan, *op. cit.*, s. 154; K. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristic*, Wisconsin-London 1985, s. 49; R. Crampton, *Bulgaria*, Oxford 2007, s. 426; Б. Лорн, *Съдбата на османското наследство. Българската градска култура 1878–1900*, прев. Л. Янакиева, София 2002, s. 46; Н. Илиева, *Турската етническа група в България (1878–2001)*, София 2010, s. 26.

¹⁹ Дж. Маккарти, *op. cit.*, s. 126–129.

²⁰ A. Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London 1997, s. 78.

3. LATA 1878–1912

3.1. Skala emigracji w latach 1878–1912

Podobnie jak w przypadku „wojny wyzwolenczej”, nie dysponujemy całościowymi danymi statystycznymi dotyczącymi emigracji muzułmanów z państwa bułgarskiego w pierwszych dziesięcioleciach jego funkcjonowania. W 1893 roku pojawiły się ogólnikowe wyliczenia dotyczące wyjazdów muzułmanów, jednak dokładne dane w skali całego kraju o ruchach migracyjnych zaczęły być zbierane dopiero w latach trzydziestych XX wieku²¹.

Do największej fali emigracyjnej doszło tuż po powstaniu państwa. Według raportów brytyjskich, w 1879 roku z Bułgarii wyjechało 14 tys. wyznawców islamu, do września 1880 kolejne 18 tys., do grudnia 1880 – 20 tys., w latach 1881–1882 ok. 13–14 tys., a w ciągu pierwszego półrocza 1883 roku ok. 35 tys.²². Dane zbierane przez Brytyjczyków i Wysoką Portę dały podstawy historykom do bardziej ogólnych wyliczeń. Nadeżdża Iliewa podaje, że w pierwszym dziesięcioleciu po wojnie (1878–1888) rocznie z ziem bułgarskich wyjechało 24 214 Turków²³, natomiast Waleri Stojanow pisze o około 15 tys.²⁴. Liczby te odnoszą się wyłącznie do etnicznych Turków. Jeżeli przyjmiemy, że stanowili oni około 85% całej ludności islamskiej, a wśród innych muzułmańskich grup etnicznych tendencje emigracyjne były porównywalne (a nawet większe jak w przypadku Czerkiesów i Tatarów), to możemy szacunkowo przyjąć, że w pierwszych latach rocznie wyjeżdżało z ziem bułgarskich z pewnością około 20 tys. muzułmanów.

W kolejnych latach skala emigracji wyznawców islamu stopniowo zmniejszała się, jednak wciąż pozostawała stosunkowo wysoka, na co wskazują m.in. doniesienia prasowe²⁵ czy dane zebrane przez władze lokalne. Reprezentatywne mogą okazać się wyjazdy z okręgów płowdiwskiego, szumeńskiego oraz warneńskiego, gdzie znajdowały się liczne w skali kraju społeczności muzułmańskie. Według raportu naczelnika okręgu płowdiwskiego, cała ludność tej prowincji na początku 1885 roku liczyła 226 225 osób, z czego 50 404 stanowili muzułmanie²⁶. W ciągu trzech lat nastąpił spadek ich liczby o około 11 tys. (czyli o 22%). Naczelnik okręgu płowdiwskiego jako główną przyczynę zmniejszania się tej liczby uznał emigrację do Imperium

²¹ P. Даскалов, *Българското общество 1878–1939*, t. 2: *Население, общество, култура*, София 2005, s. 27; Ö. Turan, *op. cit.*, s. 148.

²² Ö. Turan, *op. cit.*, s. 148–149.

²³ Н. Илиева, *op. cit.*, s. 27.

²⁴ В. Стоянов, *op. cit.*, s. 64.

²⁵ „Балканска зора”, 1890, t. 1, nr 13 (16 marca), s. 3.

²⁶ W raporcie posłużono się określeniem „Turek”, jednak obok etnicznych Turków w dalszej części raportu w tej grupie wyszczególniono także około 10 tys. bułgarojęzycznych mahometan i 4 957 Romów muzułmanów.

Osmańskiego²⁷. W okresie od września 1889 do września 1890 roku z okręgu szumieńskiego wyjechało 977 osób, w analogicznym czasie w kolejnym roku – 2 589²⁸. W latach 1902–1903 z okręgu warneńskiego wyjechało 1 876 osób²⁹, w okresie 1904–1905 – 246, natomiast w 1905–1906 – 827³⁰. W obu raportach podkreślono, że dominującą częścią tych grup byli muzułmanie.

Najbardziej zrównoważone szacunki na temat skali emigracji muzułmanów z obszaru państwa bułgarskiego od zakończenia wojny rosyjsko-tureckiej do wybuchu wojen bałkańskich wskazują, że proces ten objął około 350 tys.³¹. Badacze tureccy twierdzą, że liczba ta mogła być większa, nawet 500 tys. *muhadżirów*³². Skalę tego zjawiska obrazują nie tylko dane statystyczne, ale i zmieniający się krajobraz odrodzonej Bułgarii. W latach 1878–1893 doszło do wyludnienia osiemdziesięciu ośmiu miejscowości zamieszkałych przez muzułmanów, które zniknęły z mapy tego kraju bałkańskiego³³. Problem ten obrazuje także decyzja władz bułgarskich o zastąpieniu nazw 423 wsi z tureckich na bułgarskie w 1906 roku (faktycznie 10,5% wszystkich miejscowości), co było najczęściej równoznaczne z potwierdzeniem zmiany ich składu etnicznego³⁴.

3.2. Czynniki wpływające na emigrację

3.2.1. Kaci kwietniowi – rozliczenia wojenne

Na mocy Rozporządzenia Rady Rosyjskiego Komisarza Imperialnego w Bułgarii dotyczącego tureckich uchodźców z 14 (2 starego stylu) sierpnia 1878 roku ogłoszono, że wszyscy muzułmańscy emigranci z okresu „wojny wyzwolenczej” mieli prawo powrotu do miejsca zamieszkania. Postanowiono im jednak warunki. Mieli w pełni podporządkować się władzy oraz prawu. Zabroniono powrotu osobom, które w okresie wielkiego kryzysu wschodniego dopuściły się przestępstw: zabójstwa, grabieży, udziału w grupie rozbójniczej, podpalenia, uczestnictwa w rzezi, gwałtu; w takim przypadku po powrocie mieli zostać aresztowani. Rozporządzenie zabraniało repatriantom noszenia broni, a posiadaną mieli złożyć w ręce przedstawicieli sił porządkowych. Specjalnie potraktowano ludność czerkieską, która bez wyjątku została wysiedlona z ziem bułgarskich. Repatriantom, którzy spełniali wyżej wskazane

²⁷ *Изложение за състояние на Пловдивското окръжие през 1888–1889*, Пловдив 1890, s. 18–19.

²⁸ *Изложение за състояние на Шуменското окръжие през 1891 г.*, Шумен 1891, s. 5–6.

²⁹ *Изложение за състояние на Варненското окръжие през 1902–1903*, Варна 1903, s. 4.

³⁰ *Изложение за състояние на Варненското окръжие през 1905–1906*, Варна 1906, s. 4.

³¹ K. Попов, *Стопанска България (София 1916)*, [w:] *История на българите...*, s. 144; A. Toumarkine, *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876–1913)*, Istanbul 1995, s. 33; D. Vasileva, *Bulgarian Turkish Emigration and Return*, „International Migration Review”, 1992, t. 26, s. 346.

³² Ö. Turan, *op. cit.*, s. 154–155.

³³ „Периодическо списание”, 1893, t. 41–42, s. 743–749.

³⁴ „Държавен вестник”, 1906, t. 28, nr 281, s. 2–5; П. Коледаров, Н. Мичев, *Промените в имената и статута на селищата в България 1878–1972*, София 1973, s. 6–7.

warunki, zagwarantowano odzyskanie nieruchomości oraz ziem utraconych w czasie wojny lub, jeżeli będzie to niemożliwe, ich równowartości w postaci pieniędzy lub innych majątków³⁵.

Rozporządzenie z sierpnia 1878 roku wprowadziło regulowało prawnie kwestię powrotu zasadniczej części *muhadżirów* z okresu wojny, jednak odbierało taką możliwość licznej grupie dawnych mieszkańców ziem bułgarskich. W pierwszej kolejności uniemożliwiono repatriację osobom, które brały udział w aktach przemocy na ludności chrześcijańskiej w czasie powstania kwietniowego w 1876 roku. W jego tłumieniu wzięło udział nawet do 80 tys. baszybuzuków rekrutowanych w większości spośród miejscowej ludności oraz Czerkiesów, a także 10 tys. żołnierzy z oddziałów regularnych. Liczbę Bułgarów, którzy zginęli w trakcie tych wydarzeń szacuje się na 3–15 tys.³⁶. Rozporządzenie z sierpnia 1878 roku miało istotny wpływ na mapę wyznaniową Bułgarii – do dnia dzisiejszego można dostrzec analogie między głównymi skupiskami ludności muzułmańskiej w kraju a zasięgiem powstania kwietniowego. Obszary, na których doszło do tego buntu, zasadniczo pokrywają się z terytoriami, gdzie spadek liczby wyznawców islamu był najbardziej gwałtowny i najintensywniejszy, co było ściśle związane ze strachem przed rozliczeniami za zbrodnie popełnione przez baszybuzuków w 1876 roku. Muzułmanie, którzy nie dopuścili się żadnych przewinień, często wyjeżdżali w obawie przed zastosowaniem zasady zbiorowej odpowiedzialności³⁷.

Istniała także liczna grupa muzułmanów, która odmówiła złożenia broni. Miało to istotne podłoże kulturowe – prawo do noszenia broni, przysługujące w Imperium Osmańskim wyłącznie muzułmanom, było symbolem pozycji społecznej wyznawców islamu i ich wyższości nad *giaurami*. Oręż oraz pistolety często miały także wartość sentymentalną, powyższy przepis uznawano więc za upokarzający i godzący w honor. Wielu spośród muzułmanów wołało wyjechać niż podporządkować się³⁸.

3.2.2. Bunt muzułmański

Emigracja wyznawców islamu z ziem bułgarskich była także determinowana przez bunt wymierzone w nowe władze, z których większość kończyła się niepowodzeniem. Do pierwszych takich wystąpień po zakończeniu działań wojennych w 1878 roku doszło już w lutym na obszarze Rodopów z udziałem miejscowej muzułmańskiej ludności bułgarskojęzycznej i dezertów z rozbitej armii osmańskiej.

³⁵ *Постановление [журнално] на съвета на руския императорски комисар в България за бежанците турци (2.08.1878)*, [w:] *История на българите...*, s. 25–26.

³⁶ K. Косев, Н. Жечев, Д. Дойнов, *Априлското въстание в съдбата на българския народ*, Акад. изд. проф. Марин Дринов, София 2001, s. 250; M. Dymarski, *op. cit.*, s. 97; Część bułgarskich autorów uznaje, że liczba chrześcijańskich ofiar pogromów była znacznie większa i wynosiła nawet 30–100 tys. H. Генчев, *Българското възраждане*, ИК „Иван Вазов”, София 1995, s. 412; B. Jelavich, *Historia Balkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, tłum. K. Salawa, J. Polak, Kraków 2005, s. 338;

³⁷ A. Toumarkine, *op. cit.*, s. 41; W. Höpken, *Der Exodus: Muslimische Emigration aus Bulgarien im 19. Und 20. Jahrhundert*, [w:] *Osmanen und Islam in Südosteuropa*, red. R. Lauer, H. G. Majer, Berlin-Boston 2014, s. 315.

³⁸ R. Crampton, *The Turks in Bulgaria, 1878–1944*, [w:] *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, ed. K. Karpat, Istanbul 1990, s. 47–48.

Wydarzenia te przeszły do historii pod wieloma określeniami: powstania rodopskiego, powstania pomackiego czy buntu St. Claire'a (od nazwiska jego przywódcy – Stanisława St. Claire'a, angielskiego oficera polskiego pochodzenia). Opór został stłumiony do października 1878 roku przez siły rosyjskie, po tych wydarzeniach wielu muzułmańskich powstańców zdecydowało się na wyjazd w obawie przed represjami³⁹. Po zakończeniu akcji pacyfikacyjnej siłom rosyjskim, a następnie administracji wschodniorumelijskiej, nie udało się opanować całości tego trudnodostępnego regionu górskiego. Wciąż poza kontrolą pozostawały 22 wsie pomackie na obszarze Rupczosu, w dolinie rzeki Ardy, które ogłosiły powstanie niezależnej republiki (tzw. Republika Tymrasz lub Republika Pomacka) pod wodzą Ahmeda agi Tymraszli. Przeciwko rządowi w Płowdiwie buntował się nadal także okręg kyrdżałijski, zamieszkały przez przeważającą ludność turecką, oraz pomacki region Babjaku, którego mieszkańcy słynęli z wojowniczości i tradycyjnie izolowali się.

Los każdego z tych wystąpień potoczył się w inny sposób. Tylko bunt w Rupczosie odniósł sukces. Do zjednoczenia w 1885 roku Pomacy pod wodzą Ahmeda agi nie podporządkowali się władzom w Płowdiwie, a w 1886 roku obszar ten został przekazany Imperium Osmańskiemu na mocy art. 2 aktu tophaneńskiego, jako część ceny za przyłączenie Rumelii Wschodniej do Księstwa Bułgarii. W ramach struktur państwa tureckiego „dwadzieścia dwie niepokorne wsie” cieszyły się podobną autonomią jak przed 1878 rokiem, jedynie formalnie znajdując się pod kontrolą administracji osmańskiej⁴⁰.

Pozostałe bunty muzułmańskie w Rodopach zakończyły się natomiast niepowodzeniem. W lutym 1880 roku doszło do pacyfikacji Turków z okręgu kyrdżałijskiego przez oddziały milicji wschodniorumelijskiej i członków paramilitarnych towarzystw gimnastycznych pod dowództwem kapitana W. W. Jaszterowa. W 1886 roku także ten obszar został przekazany Imperium Osmańskiemu na mocy art. 2 aktu tophaneńskiego⁴¹. Region Babjaku został siłą zajęty przez wojsko bułgarskie w 1889 roku⁴².

Inny charakter przybrał opór muzułmanów wobec władz bułgarskich na wschodzie kraju, z centrum w regionie Ajtosu. Na tym obszarze działali muzułmańscy roz-

³⁹ X. Гиневски, *Миналото на Средните Родопи – XIX и началото на XX век. Възраждане*, Варна 2008, s. 152–157; B. Lory, *Ahmed Aga Tămraşlijata: The Last Derebey of the Rhodopes*, [w:] *The Turks...*, s. 193–194; Z. Klejn, *Polacy na czele powstania w Rodopach*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1996, 3, 128–156.

⁴⁰ *Akt Tophaneński w sprawie zjednoczenia Księstwa Bułgarii i Rumelii Wschodniej [podpisany w Konstantynopolu 5 kwietnia 1886]* [w:] *Historia Bułgarii 1870–1915. Materiały źródłowe z komentarzami*, t. 1: *Polityka międzynarodowa*, red. J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, Warszawa 2006, t. 1, s. 66; Więcej o Republice Tymrasz zob. X. Попконстантинов, *Непокорените села*, t. 1, Велико Търново 1887; Idem, *Непокорените села*, t. 2, София 1886; A. Вълчев, *Тъмръш*, София 1973.

⁴¹ X. Попконстантинов, *Спомени, пътеписи, писма*, red. A. Примовски, Н. Примовски, Издателство: Христо Г. Данов, Пловдив 1970, s. 426; E. Стателова, *Източна Румелия. Икономика, политика, култура 1879/1885*, София 1983, s. 86–87.

⁴² X. Попконстантинов, *Спомени...*, s. 451–454; И. Вазов, *Събрани съчинения*, t. 12, red. Г. Цанев, София 1977, s. 176–177; „Сборник народни умотворения, наука и книжнина”, 1890, t. 3, s. 716–731.

bójnicy, zorganizowani w kilkunasto- – kilkudziesięcioosobowe grupy, które przypominały chrześcijańskie czety z okresu panowania tureckiego. Warto zaznaczyć, że ich ofiarami nie padała wyłącznie ludność chrześcijańska, ale także wielu muzułmanów. Wbrew głoszonemu przez nich hasłu „wojny z *giaurami*”, ich aktywność nie powinna być rozpatrywana w kategoriach działalności „narodowowyzwoleńczej”, a raczej przestępczej⁴³. Do 1883 roku szajki te w dużej mierze utrudniały tworzenie oraz funkcjonowanie struktur administracyjnych w tej części kraju, do tego stopnia, że w lipcu 1879 roku w najbardziej newralgicznych regionach ogłoszono stan wojenny (w całej guberni warneńskiej, okręgach razgradzkim i eksi-dżumajskim w guberni ruseńskiej, okręgach osman-pazarskim i eleńskim w guberni tyrnowskiej). Dopiero akcja pacyfikacyjna zorganizowana przez ówczesnego ministra wojny gen. Johana Casimira Ehrnrootha wiosną 1880 roku doprowadziła do skutecznego ograniczenia działań rozbójników w regionie⁴⁴. Jakkolwiek w późniejszym okresie wciąż notowano aktywność bandytów muzułmańskich na wschodzie kraju, to nie przybrała ona już nigdy takiej skali jak w pierwszych latach po powstaniu państwa bułgarskiego⁴⁵.

Każda z wymienionych akcji pacyfikacyjnych, czy to w Rodopach, czy na wschodzie kraju, nie tylko powodowała emigrację osób zaangażowanych w opór wobec państwa bułgarskiego, ale i cywili muzułmańskich, którzy, często niezasłużenie, ponosili zbiorową odpowiedzialność za działalność swoich współwyznawców⁴⁶.

3.2.3. Wymiana elit

Początkowa fala emigracji w okresie „wojny wyzwolenczej” oraz w pierwszych latach funkcjonowania państwa bułgarskiego objęła przede wszystkim osmańską kadrę urzędniczą, wojskowych, posiadaczy ziemskich, mieszczaństwo oraz przedstawicieli inteligencji. Wyjeżdżali w obawie przed represjami za powiązania z dawnymi władzami, ale i z pobudek zawodowych – ich kariera była ściśle związana ze strukturami administracyjnymi Imperium Osmańskiego i nie dostrzegali dla siebie perspektyw w razie pozostania w Bułgarii. Podobnie włączenie obszaru Rumelii Wschodniej do Księstwa w 1885 roku doprowadziło do wyjazdu z ziem południowobułgarskich wielu muzułmańskich urzędników, działaczy lokalnych oraz oficerów. Kadra administracyjna i przedstawiciele inteligencji byli zastępowani przez Bułgarów, którzy

⁴³ „Витоша”, 1879, t. 1, nr 22 (11 sierpnia), s. 3; „Витоша”, 1880, t. 1, nr 93 (28 maja), s. 3.

⁴⁴ БИА ф. 290к а.е. 176 л. 179–191; *От У. Дж. Палгрейв до Р. А. С. Солзбъри, София, 7 януари 1879 г.: Коментар на Палгрейв относно приложението меморандум от франския инженер и бивш офицер Е. Бароа*, [w:] *Британски дипломатически документи по българския национален въпрос*, t. 1: 1878–1893, red. В. Трайкова, А. Гребенаров, Р. Караганев, Р. Прахова, София 1993, s. 108–113; „Витоша”, 1879, t. 1, nr 15 (18 lipca), s. 1; С. Радев, *Строителите на съвременна България*, t. 1: *Царуването на кн. Александра*, red. Е. Стателова, Български писател, София 1990, s. 210–211.

⁴⁵ БИА ф. 63к оп. 8 а.е. 99 л. 1147; Е. Кейе, *В България и Румелия*, прев. Г. Пеев, София 2006, s. 109–111; „Балканска зора”, 1890, год. 1, бр. 108 (14 юли), s. 2.

⁴⁶ Ж. Назърска, *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885*, София 1999, s. 179–180.

przed wyzwoleniem żyli na emigracji na ziemiach rumuńskich, w Konstantynopolu czy w Rosji, kończąc zagraniczne uniwersytety i szkoły⁴⁷.

W XIX wieku wilajety dunajski i adrianopolski (zasadniczo z tych ziem powstały późniejsze Księstwo Bułgarii i Rumelia Wschodnia) były zaliczane do jednych z najlepiej rozwiniętych gospodarczo prowincji Turcji. Podobnie jak w innych częściach imperium, muzułmanie znajdowali się tam w lepszej sytuacji materialnej oraz zawodowej niż chrześcijanie. Wojna oraz powstanie państwa bułgarskiego doprowadziły do drastycznego spadku pozycji społecznej i majątkowej muzułmanów na ziemiach bułgarskich. Około 80% wyznawców islamu w latach 1879–1949 pozostała drobnymi chłopami, reszta, mieszkająca w miastach była skromnymi rzemieślnikami, a jedynie 1% z tej grupy wyznaniowej miał szansę rozpocząć karierę jako przemysłowcy, kupcy czy biznesmeni. Muzułmańscy chłopci produkowali pożywienie na własne potrzeby i izolowali się ekonomicznie w obrębie własnej wspólnoty. Pozbawienie bułgarskich muzułmanów elit w wyniku procesów migracyjnych miało istotny wpływ na opóźniony rozwój prasy i oświaty, brak aktywności politycznej oraz społecznej, pogłębianie konserwatyzmu religijnego oraz niechęć do zmian wśród tej mniejszości religijnej⁴⁸.

3.2.4. „Rewolucja agrarna”

Przed 1877 rokiem około 70% ziemi rolnej na obszarze późniejszego Księstwa Bułgarii i Rumelii Wschodniej należało do wyznawców islamu⁴⁹. Wojna i powstanie państwa bułgarskiego doprowadziły do drastycznej zmiany struktury własnościowej – już w okresie konfliktu lat 1877–1878 wiele pól uprawnych, winnic, sadów, pastwisk czy zwierząt hodowlanych zostało przejętych przez Bułgarów, wykorzystujących chaos spowodowany działaniami wojennymi oraz exodus wyznawców islamu do powiększenia własnego dobytku. Gdy *muhadżirowie* powracali do swoich domów, często spotykali w nich już nowych mieszkańców, w tym bułgarskich przybyszów z Macedonii i Tracji⁵⁰. Władze bułgarskie (do 1885 roku także wschodniorumelijskie) sprzyjały procesowi przechodzenia porzuconych majątków muzułmańskich w ręce bułgarskie, co nazywano później za Rosjanami „rewolucją agrarną”.

W pierwszej kolejności, na mocy ustawy z 4 stycznia 1881 (23 grudnia 1880) roku bezwarunkowo wywłaszczono ludność черкесьką oraz tatarską⁵¹. Grupy te pojawiły się na ziemiach bułgarskich stosunkowo późno (głównie po wojnie krymskiej oraz

⁴⁷ Н. Генчев, *Българска възрожденска интелигенция*, София 1991, s. 223–231.

⁴⁸ B. Şimşir, *op. cit.*, s. 6–7, 18; B. Стоянов, *op. cit.*, s. 63–64; M. M. Маева, *Българските турци-преселеници в Република Турция (Култура и идентичност)*, София 2006, s. 19–20; R. Crampton, *The Turks...*, s. 57–58; Z. Klejn, *Rola mniejszości narodowych w państwowym i narodowym odrodzeniu Bułgarii (1877–1914)*, „Balkanica Posnaniensia”, 2001, t. 11\12, s. 115.

⁴⁹ B. Şimşir, *op. cit.*, s. 6.

⁵⁰ Szacuje się, że w okresie wojny lat 1877–1878 do Księstwa i Rumelii Wschodniej napłynęło 75 tys. Bułgarów z Macedonii i Tracji. Zob. M. Dymarski, *op. cit.*, s. 129–130.

⁵¹ ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 26 л. 77; Ustawa została znowelizowana 13 (1) marca 1883 roku. *Закон за черкезките и татарските земи (1 март 1883)*, [w:] *История на българите...*, s. 424–425.

w przeciągu lat sześćdziesiątych) i nie można powiedzieć, żeby zaadaptowały się do warunków panujących w regionie. Wielu Czerkiesów i Tatarów kontynuowało swój koczowniczy tryb życia prowadzony na stepie nadczarnomorskim oraz Kaukazie, co okazywało się często bardzo uciążliwe dla miejscowej ludności rolniczej i prowadziło do destabilizacji życia na Bałkanach. Niezwykle niepopularną decyzją władz osmańskich było przekazywanie tatarskim oraz черкеским osadnikom nadziałów ziemskich, kosztem prywatnych majątków i obszarów gminnych. Tym faktem uzasadniano w 1881 roku bezwarunkowe wywłaszczenie – uznano, że ziemia będzie zwracana ich pierwotnym właścicielom. Do tego, jak wspomniano wcześniej, Czerkiesi aktywnie uczestniczyli w pogromach chrześcijan w okresie tłumienia powstania kwietniowego w 1876 roku. Wszystkie te czynniki doprowadziły do dużej niechęci miejscowej ludności (nie tylko prawosławnej, ale i muzułmańskiej) do Czerkiesów i Tatarów, co znalazło swoje odzwierciedlenie w ustawodawstwie bułgarskim wymierzonym przeciwko nim. O ile część Tatarów pozostała (choć stopniowo asymilowali się przyjmując język turecki), Czerkiesi zniknęli z obszaru Bułgarii⁵².

Prawodawstwo dotyczące ziem innych grup muzułmańskich było znacznie łagodniejsze i skupiło się głównie na posiadaczach ziemskich – dawne cziflikli ulegały parcelacji między uprawiających je chłopów bułgarskich na mocy Ustawy o poprawie położenia ludności wiejskiej z 22 (10) grudnia 1882 roku⁵³ oraz Ustawy o ziemiach pańskich oraz cziflikach z 17 (5) lutego 1885 roku⁵⁴. W Rumelii Wschodniej w 1883 roku wprowadzono stosunkowo wysoki podatek katastralny, który zmuszał muzułmanów do wyprzedawania swoich majątków i wyjazdów z kraju⁵⁵. Politycy wschodniorumelijscy byli świadomi skutków tych przepisów – w czasie debat nad nowym prawem podatkowym w Zgromadzeniu Prowincjonalnym część deputowanych (m.in. Georgi Konsułow, Dimityr Stambolow, Jowi Wodeniczarow) wskazywała, że „jeżeli przyjmimy to prawo doprowadzimy do masowego wysiedlenia [muzułmanów] z departamentów burgaskiego i sliweńskiego”⁵⁶. Skalę tzw. rewolucji agrarnej może obrazować fakt, że do 1885 roku w samym okręgu starozagorskim (należącym do Rumelii

⁵² ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 49, passim; ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 107, passim; ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 26, л. 12; БАН ф. 144к оп. 1 а.е. 176, л. 8–19; К. Иречек, *Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история*, ч. I: *Българска държава*, Пловдив 1899, s. 172–173.

⁵³ БИА ф. 11к а.е. 38 л. 3–4; БАН ф. 3к оп. 1 а.е. 1115 л. 4; J. Rubacha, *Gospodarka Bułgarii na przełomie XIX i XX wieku*, „*Śląskie Studia Historyczne*”, 2011, 17, s. 145–146.

⁵⁴ Закон за господарските и чифликчи земи (5 февруари 1885), [w:] *История на българите...*, s. 441–443.

⁵⁵ ЦДА ф. 20к оп. 1 а.е. 186 л. 9–10, 257, 259; Ж. Назърска, *Малцинствено-религиозната политика в Източна Румелия (1879–1885)*, [w:] *Мюсюлманските общности на Балканите и в България*, т. 1, ред. А. Желязкова, Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, София 1997, s. 129; W. Höpken, *Der Exodus...*, s. 320–321.

⁵⁶ ЦДА ф. 20к оп. 2 а.е. 6 л. 137. O ile nie zaznaczono inaczej wszystkie tłumaczenia zostały wykonane przez autora niniejszego artykułu.

Wschodniej) Turcy sprzedali Bułgarom ziemie o wartości 40 mln groszy – te transakcje stanowiły ok. 70% aktów handlu nieruchomościami rolnymi w okręgu⁵⁷.

Muzułmanie wielokrotnie protestowali przeciwko tym działaniom, podkreślając, że przepisy wywłaszczeniowe naruszały konstytucję oraz art. 12 traktatu berlińskiego, który gwarantował ochronę prawa własności muzułmanów, także tym pragnącym wyjechać z ziem bułgarskich⁵⁸. Bułgarzy tłumaczyli, że cała ziemia należała niegdyś do chrześcijan, w okresie osmańskim została zaś w barbarzyński sposób przejęta przez muzułmanów. Wskazywali, że tureckie przepisy dotyczące cziflików zabraniały funkcjonowania gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 130 uwratów (czyli 1 300 ha), gdy w Bułgarii funkcjonowały posiadłości o obszarze do 5 000 uwratów, co świadczyło o zajęciu ich nielegalnymi sposobami⁵⁹.

Zewnętrzni obserwatorzy zwracali uwagę, że w procesie „rewolucji agrarnej” dochodziło do licznych nieprawidłowości i przejmowania ziemi także kosztem drobnej własności muzułmańskiej, co tłumaczono faktem, że „[bułgarski] chłop szuka ziemi i zrobi wszystko, by ją dostać lub powiększyć”⁶⁰. Procesy sądowe dotyczące nieprawidłowości w sprawach o wywłaszczenia były kosztowne, długie i uciążliwe, ciągnęły się aż do lat dziewięćdziesiątych XIX wieku⁶¹. Jednak i strona muzułmańska nie była w tej sytuacji bez winy – repatrianci dopuszczali się oszustw, przedstawiając fałszywe akty własności czy nawet handlując ziemią oraz budynkami, które do nich nie należały⁶².

3.2.5. Służba wojskowa

Za istotny powód emigracji uznaje się objęcie muzułmanów obowiązkiem służby wojskowej. Wprawdzie w czasie posiedzeń Rady Ministrów Księstwa Bułgarii w 1880 roku wielokrotnie dyskutowano nad kwestią zwolnienia wyznawców islamu z tej powinności, jednak ostatecznie z tego zamiaru zrezygnowano. Mimo to, jeszcze w 1880 roku zdecydowano się na zmniejszenie liczby rekrutów muzułmańskich do 1/3 (3 tys. w miejsce 9 tys.)⁶³. Z powodu obaw przed masowymi dezercjami, niskiej wartości bojowej żołnierza muzułmańskiego oraz nacisków ze strony Wysokiej Porty w grudniu 1881 roku zdecydowano się wprowadzić możliwość wykupu od służby wojskowej kwotą 1 tys. lewów. Do lata 1882 roku z tego prawa skorzystało 640 muzułmanów, głównie z okręgów razgradzkiego, prowadzijskiego, szumeńskiego oraz si-

⁵⁷ К. Иречек, *op. cit.*, s. 177–178.

⁵⁸ *Traktat berliński (13.07.1878)*, [w:] *Historia Bułgarii 1870–1915...*, t. 1, s. 26–27; „Витоша”, 1879, t. 1, nr 10 (30 czerwca), s. 1.

⁵⁹ „Витоша”, 1880, t. 1, nr 83 (9 kwietnia), s. 4.

⁶⁰ Е. Кейе, *op. cit.*, s. 50.

⁶¹ ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 192, *passim*.

⁶² БИА ф. 19к оп. 1 а.е. 90, л. 4–5; ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 33 л. 5, 8; „Витоша”, 1880, t.1, NR 91 (14 май), s. 3; *Opinia nr 2992 ministra spraw wewnętrznych na temat zakupu i sprzedaży ziemi, skierowana do Ministerstwa Sprawiedliwości (10.09.1879)*, [w:] *Historia Bułgarii 1870–1915. Materiały źródłowe z komentarzami*, t. 3: *Polityka wewnętrzna*, red. J. Rubacha, A. Malinowski, Warszawa 2009, s. 96–97.

⁶³ ЦДА ф. 284к оп. 1 а.е. 1 л. 71 *et passim*.

listreńskiego⁶⁴. Początkowo przepisy wprowadzono tymczasowo (do 1883 roku), jednak w ciągu kolejnych lat prawo do wykupu przedłużano na kolejne roczniki, w 1891 roku zaś wprowadzono je bezterminowo⁶⁵. Mimo to, nadal dochodziło do licznych aktów dezercji i emigracji do Imperium Osmańskiego, ponieważ spora część ubogiej ludności muzułmańskiej nie mogła pozwolić sobie finansowo na wykup. Jak podkreślano, wiązałoby się to dla nich z poważnym zadłużeniem, nawet koniecznością sprzedaży części majątku⁶⁶.

3.2.6. „Fanatyzm religijny”, „deosmanizacja”, „europeizacja”

Władze bułgarskie najczęściej tłumaczyły przyczyny emigracji ludności muzułmańskiej z kraju „fanatyzmem religijnym”⁶⁷. Terminem tym starano się podsumować ogół kulturowych źródeł niezadowolenia wyznawców islamu z nowej sytuacji polityczno-społecznej, co często okazywało się kluczowe w podejmowaniu decyzji o wyjeździe. Wielu muzułmanów, którzy przed 1878 rokiem stanowili oficjalnie warstwę dominującą w Imperium Osmańskim, nie mogło pogodzić się z utratą tej pozycji, a tym bardziej z przejściem władzy przez dawną *raję*. Na ziemiach bułgarskich wszakże po 1878 roku doszło do swoistej inwersji społecznej – pan stał się sługą, a sługa panem. Wyznawcy islamu nie wyobrażali sobie wizji życia w kraju rządzonym przez „niewiernych”, nawet jeśli nie mieli wcześniej złych doświadczeń w kontaktach ze swoimi chrześcijańskimi sąsiadami. Wydawało im się to obce, nie-naturalne, sprzeczne z podstawowymi zasadami, którymi powinno rządzić się społeczeństwo.

Dodatkowym czynnikiem wpływającym na pogłębianie się wśród muzułmanów poczucia odosobnienia oraz niechęci do nowej rzeczywistości była okcydentalizacja społeczeństwa Bułgarii. Przemiany widoczne były w modzie, sposobie odżywiania, standardach obyczajowych, ale przede wszystkim w przestrzeni publicznej, co ściśle wiązało z ideą „deosmanizacji” i „europeizacji” miast bułgarskich. Przez pierwsze dziesięciolecie funkcjonowania młodego państwa, likwidowano zabudowę związaną z dziedzictwem osmańskim: islamską architekturę religijną (meczety, minarety, tekke) oraz budynki użyteczności publicznej charakterystyczne dla społeczeństwa muzułmańskiego (czarszije, cheszmy). Meczety były burzone, ale także przekształcane w magazyny wojskowe, drukarnie czy budynki administracyjne. Na przykład Stary Meczet w Sofii (Büyük Camii) po wojnie został przebudowany i urządzono w nim drukarnię Biblioteki Narodowej, w 1888 roku większość jego pomieszczeń przezna-

⁶⁴ БИА ф. 271к а.е. 21 л. 50–51.

⁶⁵ БИА ф. 272к а.е. 4274 л. 13–15.

⁶⁶ Ж. Назърска, *Българската държава...*, s. 179–180; „Славиеви гори”, 1894, т. 1, т. 5, s. 35–37.

⁶⁷ *Изложение за състояние на Шуменското окръжие през 1902–1903*, Шумен 1903, s. 12–13; В. Дечев, *Миналото на Чепеларе. Принос за историята на Родопи*, т. 2, ред. Г. И. Чичовски, Чепеларе 2002, s. 173–174; *История на българите...*, s. 144–146; С. Н. Шишков, *Избрани произведения*, ред. К. Василев, Пловдив 1965, s. 280–282; Ж. Назърска, *Българската държава...*, s. 168; „Родопски напредък”, 1906, т. 4, nr 6, s. 267.

czono na biura Najwyższej Izby Kontroli⁶⁸. W 1889 roku jedno z pomieszczeń byłego meczetu miało zostać przekształcone na salon dla trupy teatralnej, co ostatecznie zostało zablokowane przez ówczesnego premiera Stefana Stambołowa, obawiającego się negatywnej reakcji Turcji przeciwko „przerabianiu świątyń muzułmańskich na burdele”⁶⁹. Wraz ze znikaniem z miast meczetów, minaretów, czarszii i czeszm, nowe państwo miało stać się „europejskie”, jego stolica więc nie powinna przypominać „zacoфанego”, orientalnego Stambułu, a „nowoczesną” zachodnią metropolię. W przeciągu pierwszych dziesięcioleci powojennych Sofia przekształciła się z „lasu meczetów” czy „małego Konstantynopola” w imitację stolic europejskich⁷⁰.

Nastroje obcości wobec nowego państwa były dodatkowo podsycane przez przybywających z Imperium Osmańskiego hodźów, którzy zachęcali wyznawców islamu do wyjazdu z Bułgarii. Duchowni muzułmańscy przekonywali, że życie w państwie „niewiernych” jest grzechem, a w Anatolii czeka ich darmowa ziemia i dobrobyt. Początkowo tacy agitatorzy byli bezpośrednio wysyłani przez władze tureckie, które przez pierwsze lata funkcjonowania państwa bułgarskiego liczyły na jego destabilizację i doprowadzenie do rewizji traktatu berlińskiego. Jednak coraz większe problemy z falą imigracyjną nadciągającą z państw bałkańskich zmusiły Wysoką Portę do wycofania się z polityki „otwartych drzwi” dla *muhadżirów* i wstrzymania wsparcia dla agitacji hodźów. Mimo to, wielu duchownych muzułmańskich wciąż głosiło hasła o konieczności emigracji niezależnie od polityki władz tureckich, wynikało to z ich przekonań religijnych⁷¹.

4. STOSUNEK WŁADZ BUŁGARSKICH DO MUHADŽIRÓW

Trudno uznać stosunek władz i nowych elit bułgarskich do *muhadżirów* za jednoznaczny. Część elit bułgarskich uznawała, że proces emigracji ludności muzułmańskiej z kraju jest korzystny dla narodu bułgarskiego. Traktowała wyznawców islamu jako element niechciany, symbol zniechczonego „jarzma tureckiego”, sprawców represji i pogromów 1876 roku. Marzono o powstaniu homogenicznego państwa na-

⁶⁸ ЦДА ф. 159к оп. 1 а.е. 131.

⁶⁹ БИА ф. 63к оп. 8 а.е. 99, л. 1697.

⁷⁰ B. Jezernik, *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników*, tłum. P. Oczko, Kraków 2007, s. 217–243; Б. Лопи, *op. cit.*, s. 99–119; E. Stanoewa, *Interpretations of the Ottoman Urban Legacy in the National Capital Building of Sofia (1878–1940)*, [w:] *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean. The Balkans and the Middle East Compared*, ed. E. Ginio, K. Kaser, Jerusalem 2013, s. 209–222; K. Stanilov, V. Donchev, *The Restructuring of Bulgarian Towns at the End of Nineteenth Century*, „Urban Morphology”, 2004, t. 8, nr 2, s. 91–105; X. Георгиев, *Европейската архитектура на българския град в края на XIX век. Културните измерения на една нова балканска идентичност*, „Българска наука”, 2012, 46, s. 125–138.

⁷¹ Н. Овсяный, *Русское управление в Болгарии в 1877–78–79 гг.*, т. 2: *Восточная Румелия и Адрианопольский санджак*, Петербург 1907, s. 44–45; С. Радев, *op. cit.*, s. 210–211; С. Н. Шишков, *Българо-мохамеданите (помаци). Историко-земеписен и народоучен преглед с образи*, Пловдив 1936, s. 73; *Изложение за състояние на Шуменското окръжие през 1891 ...*, s. 5–6.

rodowego, tj. zamieszkałego wyłącznie przez Bułgarów, istniejącego dla Bułgarów, realizującego bułgarskie interesy narodowe. Emanacją tego stanowiska były propozycje Sofii dotyczące wymiany ludności między Księstwem Bułgarii a Imperium Osmańskim, które pojawiły się w pierwszych latach po wyzwoleniu. Zostały one jednak odrzucone przez Wysoką Portę, liczącą na ponowne przyłączenie tych obszarów do imperium⁷². Postawy antytureckie były charakterystyczne przede wszystkim dla wychowanków rosyjskich szkół oraz uniwersytetów (w XIX wieku około 50% Bułgarów z wykształceniem średnim i wyższym ukończyło szkoły w Rosji, gdzie stosunek do islamu oraz muzułmanów był znacznie bardziej niechętny, niż na samych Bałkanach)⁷³. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, kiedy emigracja *muhadżirów* powodowała liczne komplikacje międzynarodowe dla Księstwa, a państwo musiało zmagać się z buntami muzułmańskimi, niechęć wobec tej mniejszości była znacznie bardziej rozpowszechniona niż w późniejszym okresie, kiedy wyznawcy islamu nie sprawiali już zasadniczo kłopotów rządzącym.

Władze bułgarskie często na użytek prowadzonej polityki zagranicznej negowały problem *muhadżirów*, który był wykorzystywany przez Wysoką Portę i mocarstwa do ingerencji w wewnętrzne sprawy Księstwa. W okresie zjednoczenia Bułgarii z Rumelią Wschodnią, w liście do wydawcy londyńskiego „Timesa” z 22 (9) października 1885 roku, Iwan E. Geszow, bułgarski dyplomata i ekonomista, wówczas prezes Bułgarskiego Banku Narodowego, zaprzeczał jakoby jakkolwiek emigracja muzułmanów miała miejsce. Podkreślał, że wyznawcom islamu nie tylko przysługiwało szereg konstytucyjnych swobód obywatelskich oraz politycznych, ale i wspierali oni w pełni państwo bułgarskie w kwestii unii z Rumelią Wschodnią. Jako przykład tolerancji przywoływał fakt wysyłania przez tę ludność petycji do Wysokiej Porty z prośbą o uznanie zjednoczenia, a także gotowość zgłaszania się na ochotnika do wojska w razie wybuchu wojny z Serbią⁷⁴.

Po pierwszych latach związanych z kłopotami z mniejszością muzułmańską, wśród rządzących zaczęło dominować przekonanie, że proces emigracji mahometan był szkodliwy dla kraju. Opinie te przede wszystkim dotyczyły bułgarojęzycznych muzułmanów, których starano się odwozić od wyjazdów przez akcje edukacyjne, sekularyzację, zwiększenie dostępu do urzędów, wsparcie finansowe dla gmin pomackich oraz nadziały ziemi⁷⁵. Tego typu rozwiązania były propagowane przez lokalnych działaczy społecznych z obszarów Rodopów, z których najważniejszymi byli Stoju Sziszkow, Wasil Deczew czy Christo Popkonstantinow. Uznawali oni Pomaków za nieodłączną część narodu bułgarskiego, którego wspólnota oparta jest na języku oraz pochodzeniu, a nie religii⁷⁶. W przypadku emigracji ludności turec-

⁷² Ö. Turan, *op. cit.*, s. 145–146; W. Höpken, *Der Exodus...*, s. 303–306; P. Üre, *op. cit.*, s. 168–169.

⁷³ Н. Генчев, *Българската култура XV–XIX в.*, София 1988, s. 265–266.

⁷⁴ И. Е. Гешов, *Лична кореспонденция*, red. Р. Попов, В. Танккова, София 1994, s. 83–84.

⁷⁵ БАН ф. 19к оп. 1 а.е. 355 л. 1–2.

⁷⁶ В. Дечев, *op. cit.*, s. 10; С. Н. Шишков, *Избрани произведения...*, s. 21–22; Х. Попконстантинов, *Спомени...*, s. 11–13.

kiej posługiwano się argumentami ekonomicznymi, podkreślając, że zjawisko to ma negatywny wpływ na rozwój gospodarczy kraju, prowadzący do jego opustoszenia. Przekonanie takie wyrażał w 1890 roku m.in. ówczesny premier Stefan Stambolow⁷⁷. Uznawano równocześnie, że należało oddzielać „naszych Turków od Azjatów walczących z Rosjanami w ostatniej wojnie”. Jak dowodził ówczesny bułgarski historyk Georgi G. Dimitrow, pierwsi z wymienionych, „nasi Turcy”, nie mieli nic wspólnego z religijnym fanatyzmem, a nawet różnili się fizjonomią i zwyczajami od „Turków azjatyckich”. Sugerował on wręcz, że ludność turecka zamieszkująca ziemię bułgarskie jest bułgarskiego pochodzenia, czego dowodem miała być m.in. ich gościnność oraz szczodrość⁷⁸.

Nie można uznać, że władze w Sofii do 1912 roku prowadziły politykę bezpośrednio wymierzoną w mniejszość muzułmańską, jak twierdzą niektórzy badacze⁷⁹. Ludność ta miała zagwarantowany szereg praw opisanych w traktacie berlińskim, konstytucji tyrnowskiej, statusie organicznym Rumelii Wschodniej, tymczasowych przepisach o administracji religijnej z 1880 roku, tymczasowej ustawie o duchownej administracji muzułmanów z 1895 roku czy traktacie konstantynopolitańskim z 1909 roku⁸⁰. Trudno jest jednak mówić o uregulowanej i planowej polityce mniejszościowej Bułgarii, działania w tym zakresie były raczej determinowane przez koniunkturę, konkretne wydarzenia i bieżącą sytuację, w dużej mierze także przez politykę zagraniczną i relacje z Wysoką Portą. Zależność między polityką mniejszościową a stosunkami z Turcją była wyraźna w okresie reżimu Stambolowa. Premier traktował kwestię poszanowania praw muzułmanów w Księstwie jako jeden z elementów budowy relacji z Imperium Osmańskim w warunkach izolacji międzynarodowej Bułgarii⁸¹. Władze bułgarskie raczej ignorowały muzułmanów i pozwalały żyć według ich zasad, co – paradoksalnie – przypominało system *milletów* i podejście władz osmańskich do chrześcijańskich poddanych sułtana (czyli było naśladowaniem zasad obowiązujących w państwie, od którego Bułgarzy tak bardzo starali się odciąć). Trafnie scharak-

⁷⁷ Ö. Turan, *op. cit.*, s. 154; Crampton R., *The Turks...*, s. 47.

⁷⁸ Г. Димитров, *Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение*, t. 1, red. П. Величков, Издателство „Изток-Запад”, София 2013, s. 87–88. Zob. także: *Изложение за състояние на Шуменското окръжие през 1893–1894*, Шумен 1894, s. 9–10; Л. Милетич, *Старото българско население в североизточна България*, София 1902, s. 9–21; „Витоша”, 1880, t. 1, nr 93 (28 maja), s. 3–4.

⁷⁹ Por. A. Eminov, *op. cit.*, s. 4, 50; Дж. Маккарти, *op. cit.*; Ö. Turan, *op. cit.*; B. Şimşir, *op. cit.*; Z. Klejn, *Rola mniejszości narodowych...*, s. 114–115.

⁸⁰ *Привременни правила за духовното управление на християните, мюсюлманите и евреите, 9 юли 1880 г.*, БАН ф. 3к оп. 1 а.е. 1118 л. 14–16; *Traktat berliński...*, s. 39–44; *Status organiczny Rumelii Wschodniej (1879) – fragment*, [w:] *Historia Bułgarii 1870–1915...*, t. 3, s. 45–46, 48; *Съглашение, подписано в Цариград между Османското правителство от една страна и Българското - от друга на 6/19 април 1909 година в изпълнение на Руско-турския протокол*, [w:] *Официалната и тайната българо-турска дипломатия (1903–1925). Документален сборник*, red. Ц. Билярски, В. Катанов, София 2009, s. 90–94; „Държавен вестник”, 1895, t. 17, nr 210 (26 września), s. 2–4; Д. Гюдуров, *Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)*, „Годишник на департамент История НБУ”, 2, 2007, s. 344–348.

⁸¹ „Балканска зора”, 1890, t. 1, nr 93 (26 czerwca), s. 2.

teryzował politykę Imperium Osmańskiego wobec chrześcijan Božidar Jezernik, który określił ją mianem „wzgardliwej tolerancji”⁸² – termin ten pasuje także do polityki mniejszościowej Sofii przed wybuchem wojen bałkańskich. Dopiero rok 1912 należy uznać za znaczącą cenzurę w polityce mniejszościowej Sofii. Doszło wtedy do pierwszej zorganizowanej akcji przymusowej chrystianizacji i zmiany imion Pomaków na szeroką skalę, stanowiącej niejako zapowiedź późniejszej polityki asymilacyjnej muzułmanów w Bułgarii w przeciągu XX wieku⁸³.

5. PODSUMOWANIE

Proces emigracji muzułmanów z ziem bułgarskich w okresie 1877–1912 doprowadził do daleko idących przemian struktury demograficznej tego obszaru, a wraz z nimi – kultury, codzienności, kształtu miast oraz wsi. Bułgaria stała się w znacznie większym stopniu homogeniczna pod względem etnicznym i religijnym (jak wspomniano we wstępie – odsetek mniejszości muzułmańskiej zmniejszył się z 23,5% do 14%). Ömer Turan wyliczył, że jeżeli przyrost Turków byłby taki, jak w przypadku Bułgarów w omawianym okresie, to w 1910 roku liczba muzułmanów wyniosłaby 1,5 mln (czyli powinno ich być trzykrotnie więcej niż było)⁸⁴. Następstwem emigracji muzułmanów był nie tylko spadek ich liczby w państwie bułgarskim, wpłynęła ona także na zmianę struktury społecznej i ekonomicznej tej grupy wyznaniowej, która, jak w czasach osmańskich Bułgarzy, została sprowadzona do pozycji „narodu chłopskiego”.

Trzeba podkreślić, że wyszczególnione czynniki wpływające na emigrację muzułmanów były uzależnione od uwarunkowań lokalnych. „Rewolucja agrarna” miała ograniczony wpływ na ludność miejską, natomiast „deosmanizacja” czy wymiana elit – na wiejską. Wszystko zależało od miejscowych stosunków między społecznością chrześcijańską i muzułmańską. Wyżej wskazano na kluczową rolę powstania kwietniowego, którego wydarzenia ominęły północno-wschodnie ziemie bułgarskie, na los mniejszości muzułmańskiej na tym obszarze. Innym przykładem jest region Kjustendił, gdzie szczególnie napięte relacje międzywyznaniowe nakładały się na konflikt o ziemię między tureckimi właścicielami cziflików a chrześcijańskimi

⁸² „Z zachodniego punktu widzenia otomańska idea rządzenia polegała na pobieraniu trybutu i zapewnieniu muzułmanom nadrzędnej pozycji. Po osiągnięciu tych celów nie wtrącali się oni w sposób życia i zwyczaje swych poddanych, traktując ich ze wzgardliwą tolerancją”. B. Jezernik, *op. cit.*, s. 179.

⁸³ Zob. *Покръстването на българите мохамедани 1912–1913. Документи*, red. В. Георгиев, С. Трифонов, Акад. изд. проф. Марин Дринов, София 1995; С. Елдъров, *Последният кръстоносен поход. БПЦ и покръстване на българо-мохамедани през 1912–1913*, „Българска историческа библиотека”, 2000, 2, s. 18–38; П. Стоянова, *Покръстването на българските мюсюлмани*, „Анамнеза”, 2006 t. 1, nr 3, s. 128–144.

⁸⁴ Ö. Turan, *op. cit.*, s. 154–155.

dzierżawcami⁸⁵. Tymczasem w Rodopach bułgarscy chrześcijanie i muzułmanie byli w stanie kontynuować dobre relacje z okresu tureckiego w oparciu o zasadę dobrego sąsiedztwa, zwanego *komszułuk*⁸⁶. Stosunek władz danej prowincji wobec muzułmanów był determinowany często nie przez oficjalną politykę mniejszościową państwa, a przez lokalne uwarunkowania i osobiste przekonania samorządowców⁸⁷.

Emigracja w latach 1877–1912 była dopiero początkiem exodusu ludności muzułmańskiej z ziem bułgarskich. W przeciągu wojen bałkańskich, I wojny światowej, międzywojnia i II wojny światowej z Bułgarii wyjechało kolejne 340 tys. muzułmanów, z czego znaczna część z powodu akcji asymilacyjnych oraz wymian ludnościowych z Turcją⁸⁸. W okresie komunistycznym zorganizowano kolejne przymusowe wysiedlenia, z których największe miały miejsce w latach 1950–1951 (150 tys.)⁸⁹, a następnie – w ramach tzw. „Wielkiej Wycieczki” – w 1989 roku (320 tys.)⁹⁰.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Bułgarskiej Akademii Nauk w Sofii (skrót – БАН): ф. 3к – Константин Иречек, ф. 19к – Стефан Стамболов, ф. 144к – митрополит Симеон Варнено-Преславски.

Bułgarskie Archiwum Historyczne w Sofii (skrót – БИА): ф. 11к – Драган Цанков, ф. 19к – Тодор Икономов, 63к – Стефан Стамболов, 271к – княз Александър Батенберг, 272к – Иван Е. Гешов, 290к – Димитър Греков.

Centralne Archiwum Państwowe w Sofii (skrót – ЦДА): ф. 20к – Областно събрание на Източна Румелия, ф. 159к – Министерство на финансите, ф. 284к – Министерски съвет.

Prasa

„Балканска зора”, Пловдив 1890.

„Витоша”, София 1879–1880.

„Държавен вестник”, София 1895, 1906.

„Периодическо списание”, София 1893.

⁸⁵ *Репорт от комисията, изпратена през 1880 г. в Кюстендилския окръг да изучи положението на безземелните селени (София 1880)*, [w:] *История на българите...*, s. 420–421; Е. Кейе, *op. cit.*, s. 212–214; К. Иречек, *op. cit.*, s. 233–235.

⁸⁶ В. Дечев, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁷ *Изложение за състояние на Шуменското окръжие през 1893–1894...*, s. 9–10; Ж. Назърска, *op. cit.*, s. 168.

⁸⁸ T. Stoianovich, *Balkan Worlds: the First and Last Europe*, M.E. Sharpe, Armonk-London 1992, s. 200.

⁸⁹ H. L. Kostanick, *Turkish Resettlement of Refugees from Bulgaria, 1950–1953*, „Middle East Journal”, 1955, t. 9, nr 1, s. 41–52.

⁹⁰ M. Neuburger, *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, Cornell University Press, Ithaca-London 2004, s. 76–83; А. Кальонски, М. Груев, *Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици*, „Либерален преглед”, 2011, 2, s. 611–634; Syntetycznie na temat losów muzułmanów w Bułgarii w przeciągu XX wieku: К. Попек, *Мniejszość muzułmańska w Bułgarii*, „Przegląd Geopolityczny”, 2015, 14, s. 71–85.

- „Родопски напредък”, Чепеларе 1906.
 „Сборник народни умотворения, наука и книжнина”, София 1890.
 „Славиеви гори”, Чепеларе 1894.

Źródła drukowane

- Ethnic Minorities in the Balkan States 1860–1971*, vol. 1: 1860–1885, ed. B. Destani, Archive Edition, Cambridge 2003.
- Gladstone W. E., *Bulgarian Horrors and Question of the East*, London 1876.
- Historia Bułgarii 1870–1915. Materiały źródłowe z komentarzami*, t. 1: *Polityka międzynarodowa*, red. J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2006.
- Historia Bułgarii 1870–1915. Materiały źródłowe z komentarzami*, t. 3: *Polityka wewnętrzna*, red. J. Rubacha, A. Malinowski, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2009.
- Naród i kultura. Antologia esejów i artykułów o narodzie i kulturze bułgarskiej*, wyb. i oprac. W. Gałazka, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1985.
- Umlauf F., *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik*, XXI. Jahrgang, A. Hartleben, Wien–Leipzig 1899.
- Британски дипломатически документи по българския национален въпрос*, t. 1: 1878–1893, red. В. Трайкова, А. Гребенаров, Р. Караганев, Р. Прахова, Издателство на БАН, София 1993.
- Вазов И., *Събрани съчинения*, t. 12, red. Г. Цанев, Български писател, София 1977.
- Гешов И. Е., *Лична кореспонденция*, red. Р. Попов, В. Танккова, Акад. изд. проф. Марин Дринов, София 1994.
- Дечев В., *Миналото на Чепеларе. Принос за историята на Родопи*, t. 2, red. Г. И. Чичовски, Община Чепеларе, Чепеларе 2002.
- Димитров Г., *Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение*, t. 1, red. П. Величков, Издателство „Изток-Запад”, София 2013.
- Изложение за състояние на Варненското окръжие през 1902–1903*, Варна 1903.
- Изложение за състояние на Варненското окръжие през 1905–1906*, Варна 1906.
- Изложение за състояние на Пловдивското окръжие през 1888–1889*, Пловдив 1890.
- Изложение за състояние на Шуменското окръжие през 1891 г.*, Шумен 1891.
- Изложение за състояние на Шуменското окръжие през 1893–1894*, Шумен 1894.
- Изложение за състояние на Шуменското окръжие през 1902–1903*, Шумен 1903.
- Илков Д., *Принос към история на град Стара Загора*, Пловдив 1908.
- Иречек К., *Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история*, ч. I: *Българска държава*, Пловдив 1899.
- История на българите 1878–1944 в документи*, t. 1: 1878–1912, ч. 1: *Възстановяване и развитие на българската държава*, red. В. Георгиев, С. Трифонов, Издателство Просвета, София 1996.
- Кейе Е., *В България и Румелия*, прев. Г. Пеев, Полис, София 2006.
- Милетич Л., *Старото българско население в североизточна България*, София 1902.
- Овсяный Н., *Русское управление в Болгарии в 1877–78–79 гг.*, t. II: *Восточная Румелия и Адрианопольский санджак*, Петербург 1907.
- Официалната и тайната българо-турска дипломация (1903–1925). Документален сборник*, red. Ц. Билярски, В. Катанов, Главно управление на архивите при МС, София 2009.
- Покръстването на българите мохамедани 1912–1913. Документи*, red. В. Георгиев, С. Трифонов, Акад. изд. проф. Марин Дринов, София 1995.
- Попконстантинов Х., *Непокорените села*, кн. 1, Велико Търново 1887.
- Попконстантинов Х., *Непокорените села*, кн. 2, София 1886.
- Попконстантинов Х., *Спомени, пътеписи, писма*, red. А. Примовски, Н. Примовски, Издателство: Христо Г. Данов, Пловдив 1970.
- Радев С., *Строителите на съвременна България*, t. 1: *Царуването на кн. Александра*, red. Е. Стателова, Български писател, София 1990.

- Руско-турската война 1877–1878 г. Дневници, спомени, записки, кореспонденция, red. И. В. Илана, Л. Я. Саєт, Г. Пиндикова, И. Георгиева, Главно управление на архивите, София 1998.
- Статистически годишник на Българското Царство, год. 1: 1909, София 1910.
- Статистически годишник на Българското Царство, год. 3: 1911, София 1914.
- Шишков С. Н., Българо-мохамеданите (помаци). Историко-земеписен и народоучен преглед с образи, Пловдив 1936.
- Шишков С. Н., Избрани произведения, red. К. Василев, Издателство: Христо Г. Данов, Пловдив 1965.

Literatura przedmiotu

- Bieber F., *Muslim Identity in the Balkans before the Establishment of Nation States*, „Nationalities Papers”, 28, 2000, 1, s. 13–28.
- Crampton R., *Bulgaria*, Oxford University Press, Oxford 2007.
- Crampton R., *The Turks in Bulgaria 1878–1944*, [w:] *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, ed. K. Karpat, The Isis Press, Istanbul 1990, s. 43–78.
- Dymarski M., *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010.
- Eminov A., *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, Hurst & Company, London 1997.
- Ergül F. A., *The Ottoman Identity: Turkish, Muslim or Rum?*, „Middle Eastern Studies”, 48, 2012, 4, s. 629–645.
- Höpken W., *Der Exodus: Muslimische Emigration aus Bulgarien im 19. Und 20. Jahrhundert*, [w:] *Osmanen und Islam in Südosteuropa*, her. R. Lauer, H. G. Majer, De Gruyter, Berlin-Boston 2014, s. 303–433.
- Höpken W., *From Religious Identity to Ethnic Mobilisation: the Turks of Bulgaria before, under and since Communism*, [w:] *Muslim Identity and the Balkan States*, ed. H. Poulton, S. Taji-Farouki, C. Hurst & Co. Publishers, London 1997, s. 54–81.
- Jelavich B., *Historia Bałkanów*, t. 1: *Wiek XVIII i XIX*, tłum. K. Salawa, J. Polak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- Jezernik B., *Dzika Europa. Bałkany w oczach zachodnich podróżników*, tłum. P. Oczko, Universitas, Kraków 2007.
- Karpat K., *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristic*, University of Wisconsin Press, Wisconsin-London 1985.
- Klejn Z., *Polacy na czele powstania w Rodopach*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1996, 3, 128–156.
- Klejn Z., *Rola mniejszości narodowych w państwowym i narodowym odrodzeniu Bułgarii (1877–1914)*, „Balcanica Posnaniensia”, 11\12, 2001, s. 113–120.
- Kostanick H. L., *Turkish Resettlement of Refugees from Bulgaria, 1950–1953*, „Middle East Journal”, 9, 1955, 1, s. 41–52.
- Leksykon tradycji bułgarskiej*, red. G. Szwat-Gyłybowa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 2011.
- Lory B., *Ahmed Aga Tāmrašlijata: The Last Derebey of the Rhodopes*, [w:] *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, ed. K. Karpat, The ISIS Press, Istanbul 1990, s. 179–202.
- Mazower M., *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day*, Weidenfeld & Nicolson, Phoenix 2002.
- McCarthy J., *Muslim in Ottoman Europe: Population from 1880 to 1912*, „Nationalities Papers”, 28, 2000, 1, s. 29–43.
- Neuburger M., *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, Cornell University Press, Ithaca-London 2004.
- Pandevska M., *Migration of the Muhajirs in Macedonia during the Great Eastern Crisis (1875–1881)*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia”, 21\22, 2001, s. 103–111.
- Popek K., *Mniejszość muzułmańska w Bułgarii*, „Przegląd Geopolityczny”, 14, 2015, s. 71–85.

- Rodogno D., *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914*, Princeton University Press, Princeton 2012.
- Rubacha J., *Gospodarka Bułgarii na przełomie XIX i XX wieku*, „Słupskie Studia Historyczne”, 2011, 17, s. 143–158.
- Rusin B., *Ekscesy antyżydowskie na ziemiach bułgarskich Imperium Osmańskiego w czasie wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 51, 2016, 1, s. 5–21.
- Sonyel S. R., *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1993.
- Stoianovich T., *Balkan Worlds: the First and Last Europe*, M.E. Sharpe, Armonk-London 1992.
- Stanilov K., Donchev V., *The Restructuring of Bulgarian Towns at the End of Nineteenth Century*, „Urban Morphology”, 8, 2004, 2, s. 91–105.
- Stanoeva E., *Interpretations of the Ottoman Urban Legacy in the National Capital Building of Sofia (1878–1940)*, [w:] *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean. The Balkans and the Middle East Compared*, ed. E. Ginio, K. Kaser, The European Forum at the Hebrew University, Jerusalem 2013, s. 209–230.
- Şimşir B., *The Turks of Bulgaria (1878–1985)*, K. Rustem and Brother, London 1988.
- Todorova M., *Balkany wyobrażone*, tłum. P. Szymor, M. Budzińska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2008.
- Toumarkine A., *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876–1913)*, Éditions Isis, Istanbul 1995.
- Turan Ö., *The Turkish Minority in Bulgaria (1878–1908)*, The ISIS Press, Ankara 1998.
- Üre P., *Immediate Effects of the 1877–1878 Russo-Ottoman War on the Muslims of Bulgaria*, „History Studies”, 13, 2013, s. 153–170.
- Vasileva D., *Bulgarian Turkish Emigration and Return*, „International Migration Review”, 26, 1992, s. 342–352.
- Арденски В., *Загаснали огнища. Изселническите процеси сред българите мохамедани в периода 1878–1944 г.*, ИК „Ваньо Недков”, София 2005.
- Вълчев А., *Тъмръш*, Издателство на Отечествения фронт, София 1973.
- Генчев Н., *Българска възрожденска интелигенция*, УИ „Св. Климент Охридски”, София 1991.
- Генчев Н., *Българската култура XV–XIX в.*, УИ „Св. Климент Охридски”, София 1988.
- Генчев Н., *Българското възрождане*, ИК „Иван Вазов”, София 1995.
- Георгиев Х., *Европейската архитектура на българския град в края на XIX век. Културните измерения на една нова балканска идентичност*, „Българска наука”, 2012, 46, s. 125–138.
- Гиневски Х., *Миналото на Средните Родопи – XIX и началото на XX век. Възраждане*, Унив. Изд. ВСУ „Черноризец Храбър”, Варна 2008.
- Гюдуров Д., *Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)*, „Годишник на департамент История НБУ”, 2, 2007, s. 342–390.
- Даскалов Р., *Българското общество 1878–1939, т. 2: Население, общество, култура*, ИК „Гутенберг”, София 2005.
- Елдъров С., *Българската православна църква и българите мюсюлмани 1878–1944 г.*, [w:] *История на мюсюлманската култура по българските земи*, т. 7, ред. Р. Градева, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, София 1997, s. 592–666.
- Елдъров С., *Последният кръстоносен поход. БПЦ и покръстване на българо-мохамедани през 1912–1913*, „Българска историческа библиотека”, 2000, 2, s. 18–38.
- Илиева Н., *Турската етническа група в България (1878–2001)*, НИИГТ-БАН, София 2010.
- Калъонски А., Груев М., *Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици*, „Либерален преглед”, 2011, 2, s. 611–634.
- Коледаров П., Мичев Н., *Промените в имената и статута на селищата в България 1878–1972*, Наука и изкуство, София 1973.

- Косев К., Дойнов С., *От Шипка и Плевен до Сан Стефано и Берлин*, Акад. изд. проф. Марин Дринов, София 2007.
- Косев К., Жечев Н., Дойнов Д., *Априлското въстание в съдбата на българския народ*, Акад. изд. проф. Марин Дринов, София 2001.
- Лори Б., *Съдбата на османското наследство. Българската градска култура 1878–1900*, прев. Л. Янакиева, Amicitia, София 2002.
- Маева М. М., *Българските турци-преселеници в Република Турция (Култура и идентичност)*, Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, София 2006.
- Маккарти Дж., *Смърт и изгнание: Етническото прочистване на османските мюсюлмани (1821–1922)*, прев. К. Панайотова, УИ „Св. Климент Охридски“, София 2010.
- Назърска Ж., *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885*, ИК „ЛИК“, София 1999.
- Назърска Ж., *Малцинствено-религиозната политика в Източна Румелия (1879–1885)*, [w:] *Мюсюлманските общности на Балканите и в България*, t. 1, red. А. Желязкова, Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, София 1997, s. 113–235.
- Пантев А., Генов Р., *Уилям Гладстон и българите. Политика на праведна страст*, Тангра ТанНакРа, София 2000.
- Стателова Е., *Източна Румелия. Икономика, политика, култура 1879\1885*, Отечествен фронт, София 1983.
- Стоянов В., *Турското население в България между полюсите на етническата политика*, ИК „ЛИК“, София 1997.
- Стоянова П., *Покръстването на българските мюсюлмани*, „Анамнеза“, 1, 2006, 3, s. 128–144.

